

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. д.и.н. Николай Жечев за дисертационния труд на
Ваня Николова Рачева „Покровителство, автономия, суверенитет –
политическата култура на възрожденския елит от първата половина на
XIX век” за придобиване на образователната и научна степен „доктор”
Професионално направление 2.2. История и археология
Научна организация – Исторически факултет на Софийския университет
„Св. Климент Охридски”

Позволявам си да започна рецензията с констатацията, че тази защита е доста закъсняла. Това твърдение, струва ми се, не би учудило онези, които в една или друга степен са запознати с научните публикации през последните две десетилетия по проблеми от историята на Българското възраждане. Защото с представения дисертационен труд на Ваня Рачева ние се срещаме не с обичайния за подобни случаи начинаещ автор, който прави първите си стъпки в изследователското поприще, а с вече изграден учен-историк, защитил тази професионална квалификация с множество публикации в научната периодика и в други специализирани сборници, както и с работата си като съставител и съредатор на подобни издания.

Завършила с отличен успех специалност „история” в Софийския университет, след това В. Рачева работи известно време в учебни заведения, а по-късно е докторант, преподавател и асистент към катедра „История на България” към Историческия факултет на С У. Там тя подготвя и своята дисертация, като научен консултант ѝ е проф. д-р Пл. Митев.

Дисертацията на В. Рачева се състои от увод, две основни глави, заключение и подробна библиография на източниците и литературата по разглежданата проблематика, в общ обем от 321 страници. Трудът е обсъден и предложен за публична защита от катедра „История на България” към Историческия факултет на С У. Авторефератът отразява обективно съдържанието и направените изводи в дисертационния труд. По тази тематика дисертантката има доста на брой публикации.

Разглежданият дисертационен труд е посветен на съществени, бих казал възлови въпроси от историята на политическите идеи и проекти през епохата на Българското възраждане, от историята на националноосвободителното движение през XIX в. А тази задача никак не е лека, още повече, че в дисертацията се засягат теми, които вече са били не веднъж предмет на изследване от български и чужди учени. Така че дисертантката трябва преди всичко да коригира, прецизира, допълва и изобщо да надгражда върху постигнатото досега, като откроява и обосновава свои виждания, акценти и постановки.

За обект и задачи на своя труд В. Рачева определя изследването на „няколко конкретни български идеи и проекти за политическа самостоятелност, както и на ситуацията, в която те се появяват”, а така също и на „политическата култура /политическите представи за българска политическа самостоятелност (определяна в българската историография като идея за „автономия”) в контекста на общото разбиране за властта на определени активни представители на българския възрожденски елит в хронологическите рамки на първата половина на XIX в.” (с. 3). Долната граница на това изследване е свързана с началото на Руско-турската война от 1806-1812 г, а горната опира в навечерието на т.нар. Кримска война от средата на деветнадесетото столетие. Тези въпроси, както и изясняването на някои основни исторически понятия и термини (напр. какво се разбира под понятията *възрожденски политически елит, автономия, покровителство и пр.*), изведени в заглавието и използвани в

изложението, са разгледани в увода на дисертацията. Там е поставен и въпросът за източниците на изследването и е обоснована структурата на труда. В него е възприет проблемно-тематичния подход при проучване на конкретните случаи, а в тях по възможност е следвана хронологичната последователност. На места авторката изследва някои въпроси в детайли, на т. нар. "микро" ниво, а други са само очертани в съответната макро-политическа рамка.

В първата глава на дисертацията, озаглавена „Проекти на българската емиграция във Влахия за руско покровителство и българска автономия до Одринския мир (1829 г.)”, дисертантката акцентира върху три, по нейните думи, казуса. След като обрисова най-бегло политическата обстановка на Балканите, руската политика към този регион и положението в Европа, авторката разглежда първия от тях, който се отнася до дипломатическата мисия на Иван Замбин и Атанас Некович в Русия през 1804/1806 – 1808 г. Проследявайки я, и използвайки пълноценно наличната информация от оскъдните документални и други източници, тя търси отговори на ред въпроси, които да хвърлят по-обилна светлина върху този случай. Такива са усилията за обогатяване на биографичните сведения за двамата първи български „дипломати”, за тяхното пътуване до Русия, за връзките им с руски официални и други дейци (като ген. Горич), за условията, в които те пребивават там и за средствата, с които се издържат, за това откога датират сношенията им с епископ Софроний Врачански, за приликите и отликите на техните искания с подобни прошения към руските власти от страна на сръбски и влашки дейци от онова време и т.н.

Следващият основен въпрос, разгледан в първата глава на дисертацията, се отнася до политическото активизиране на Софроний Врачански в периода на Руско-турската война от 1806-1812 г. и по време на пребиваването му във Влашко, както и ролята и съдбата на неговия проект за българска политическа автономия. Най-напред авторката изяснява условията и политическата (вътрешна и външна) обстановка, в която видният български духовник израства като политически лидер на раздвижилите се по време на тази война български първенци, намиращи се предимно в емиграция. Подробно са проследени неговите контакти и взаимоотношения с висши руски военни (Прозоровски, Каменски, Милорадович, Багратион и др.), с дипломатически представители (Кирико, Фонтон, Коронели), както и с други среди и личности от различна националност (Ал. Мурузи, К. Ипсиланти, Манук бей), но обвързани със събитията, засягащи българите и техния най-авторитетен представител по онова време. Изобщо в тази част на изложението се разкриват механизмите за общувания и лостовете за въздействия, използвани от руските власти за осъществяване на своите цели по време на передната война в Долнодунавския басейн.

Значително внимание в тази глава на дисертацията е отделено на т.нар. „Записка” на епископ Софроний от 29 май 1811 г. („Молба от името на всички българи...”, отправена до главнокомандващия по това време на Дунавската руска армия ген. М.И. Кутузов). Този важен документ, коментиран многократно в досегашната историография, е оценен от авторката като най-подробен неосъществим проект за българска политическа автономия от първата половина на XIX в.” (стр. 93). Тя анализира подробно съдържанието на „Записката”, чрез която се целяло подобряване положението на многобройните български бежанци, дошли във Влашко и Молдова поради продължителните военни действия и несигурността в редица, предимно крайдунавски български региони. В нея се предвиждало обособяването на отделна българска област в близост до Дунава, на територията на Влашко и Молдова, която трябвало да се ползва от „административно-териториална, данъчна и икономическа, обществена и културна самостоятелност” и да бъде „под руски суверенитет” (с. 100-101). Освен „Записката” на Софроний, от името на българите били отправени и други молби до руските власти. Всички тези акции, според В. Рачева, свидетелстват за „една по-широка българска активност, (но и нейна кулминация) пряко свързана с опитите на един тънък български емигрантски елит да

окаже известно въздействие върху руското командване за регулиране статута на бежанците в навечерието на подписването на мир между двете империи” (с. 104-105). Анализирайки внимателно документацията за броя и състоянието на българските бежанци, оказали се на левия бряг на Дунава, както и предприетите постъпки от страна на ген. Кутузов (става дума за разпорежданията му от 24 април 1811 г. за организиране на бежанците в особени колонии), дисертантката заключава, че „голямата активност на българския политически представител, духовникът Софроний... – е предизвикана и стимулирана до голяма степен от създалата се конкретна ситуация през пролетта на 1811 г...” и че „исканията за българска териториална, обществена, данъчна и културна автономия са *легитимирани*, така да се каже, в голяма степен именно от априлското обръщение на ген. Кутузов, както и от факта, че той временно спира силовото изселване на българите към степите на Южна Русия” (с. 112). И по-нататък: „Поставен в условия на политическа криза, каквато е всяка война, епископът е принуден в напреднала вече възраст да поеме лидерски отговорности, да направи своя обществено-политически избор и да предяви в подходящ момент политическа програма за българска автономия под руско покровителство. С тези си идеи и действия по практическото им реализиране той отново, може би този път не дотам осъзнато, следва мотото: „Веднаж да бъде начало...”

Последният казус, разгледан в първата глава, е фокусиран върху идеи и проекти за политическа автономия в навечерието на Заверата (1821 г.) и по време на Руско-турската война от 1828-1829 г., свързани с дейността на познатия вече Атанас Некович и неговия племенник Александър. И в този случай, поради оскъдността на преки документални източници, до голяма степен интерпретациите по темата се основават „на допускания” и неизбежно са свързани „с привличане, тълкуване и съпоставка на допълнителни факти и личности” (с.113). Изложението в тази част на дисертацията е акцентирано от една страна върху проектите и дейността на Ат. Некович относно положението и съдбата на българските преселници-бежанци в края на второто десетилетие на XIX в., а от друга – върху действията и дипломатическите постъпки на българските емигрантски дейци начело с безвреме починалия млад Александър Некович пред руския император и други висши руски представители по време на войната от 1828-1829 г.

Като обобщава ролята на българските дейци от поколението на епископ Софроний, Ив. Замбин и Ат. Некович, В. Рачева обръща внимание, че техните идеи и проекти за „автономия” под руско покровителство, преди такава идея да се е случила реално като модерен прецедент на Балканите, изпреварват както възможностите и намеренията на руската империя по онова време, така и политическото съзряване на сънародниците им. „Българите и националноосвободителните им тежнения и интереси – пише тя – ...още нямат място в руската източна политика” (с. 137-138). В лицето пък на Александър Некович, който се извявява в третото десетилетие на XIX в., тя вижда започващото подмладяване на българския политически елит. А акцията, на която той стои начело, макар и незавършила с положителен резултат, допринася „за натрупването на политически опит и политическа обиграност у част от българските представители на емиграцията, които се замислят за политика, които предлагат политически проекти и работят по тяхното реализиране” (с.153).

Във втората основна глава на дисертацията се разглеждат тематично подобни въпроси, но отнасящи се хронологически за 30-те и 40-те години на XIX в. Отличието се състои в това, че инициаторите на разглежданите проекти и планове са дело предимно на българи, поданици на султана, както и че исканията за осъществяване на тези проекти се отправят не към външна сила, а към Високата порта, към централната султанска власт. Трябва да се отбележи, че тези български политически изяви се реализират в твърде променена вече вътрешна и международна обстановка, в контекста на развиващо и модернизиращо се българско възрожденско общество и на започващи и трудно протичащи реформи в

Османската империя. И в тази глава авторката разглежда три основни обществено-политически проекти и прояви.

Първият от тях е проектът за създаване на „Българско княжество” в Добруджа през 1831 г. и „мимолетната” идея, приписвана на ген. Дибич, за създаване в Северна Добруджа на самостоятелна българска област. В този казус са „замесени” имената на някои от най-видните български дейци от онова време като Ив. Селимински, Васил Ненович, Ан. Кипиловски, Васил х. Михайлов, Стефан Богориди и др. Авторката проследява кога се заражда тази идея, кои са организаторите на политическия проект и неговите противници, защо някои известни българи в емиграция, активни в други сфери, не се обвързват с този проект и изказва предположения за причините на неуспеха му. Според нея „в началото на втората четвърт на века още не са настъпили условията, при които представители на българския политически елит може да си поставят открито политически задачи, засягащи целия български народ и да търсят сами механизми и съюзници, за да ги решават успешно” (с. 195).

Вторият акцент в тази глава се отнася до т.нар. Велчова завера от 1835 г. Тук най-напред е направен обзор за това как това важно събитие от историята на освободителните борби е отразено в досегашната историография. За съжаление фактически от много години не са откривани нови източници за него и интерпретациите по тази тема се вършат предимно на основата на известните и отдавна обнародвани оскъдни данни. Като констатира този факт, В. Рачева предлага някои нови насоки за проучвания и издирване на източници по темата, които биха дали евентуално положителни резултати в това отношение. (Например учебникарската книжина от онова време като полезен извор за влиянието на балканската политическа действителност върху оформянето на политическата култура на възрожденските българи; за наличието на документи в сръбските и турски архиви за събитията от 1835 г. и евентуалната им връзка с (не)прилагането на започналите реформени актове в Османската империя и т.н.).

Последният казус, разгледан в дисертацията, и това е един от важните акценти в нея, е посветен на дейността на бележития възрожденец Неофит Хилендарски (Бозвели) през средата на 40-те години на XIX в. или – „как един монах и църковен деятел стана професионален политик”. Тук в ползрението на автора са преди всичко връзките на Неофит Бозвели с известния полски емигрантски деец Мих. Чайковски (Садък паша) и влиянието на последния за формирането на българските искания към Високата порта във време на усилия за провеждане на реформи в Османската империя. Тази програма на българите, най-същественото в която е искането им да имат постоянно свое представителство в Цариград, според В. Рачева „е изготвена политически перфектно”. По същество това е искане „за обособяване на българите в отделен „милет” (нация по вероизповедание)... искане за „политическо признаване на обособен статут, защото само политическите субекти имат свое представителство в столицата на империята” (с. 232-233). Интересни и съдържателни страници са посветени конкретно на личността на Неофит и на факторите, допринесли за неговото израстване като виден представител на българския политически елит от онова време. В края на тази последна част на дисертацията е засегнат и въпросът за „руската имперска политика и раждането на „българо-гръцката църковна разпра” и се припомня изводът, че през първата половина на XIX в. българите нямат самостоятелно място в руската източна политика.

Така в дисертационния труд на Ваня Рачева, в тематично обособените две основни глави, са поставени и разгледани съществени въпроси от обществено-политическата история на българите през първата половина на XIX в. Последователно тя проследява и анализира конкретно формирането и развоя на най-важните политически идеи, проекти и прояви на българския политически елит от онова време, които неведнъж са били вече обект на разглеждане в историографията, но ги осветлява от различни гледни точки, коригира някои

становища по тях, привежда допълнителни източници, съображения и аргументи; стреми се да формулира свои виждания и акценти от познатата и новоиздирена фактология.

В дисертацията се очертават и изясняват на терминологично ниво основните политически понятия и тяхното съдържание, които възрожденските дейци използват, когато издигат и отстояват проектите си за българска политическа обособеност и самостоятелност.

Направени са интересни и полезни наблюдения и оценки за политическата култура на българския елит и за формиращите се у него представи за политическа стратегия и тактика, за търсене на съюзници в усилията за подобряване на политическия статус на сънародниците им. В работата е използван и метода на аналогии и паралели с подобни проекти и акции в други страни; на сравняване и съпоставка на поведението на отделни дейци, при конкретното проследяване на възникването на идеите/ проектите и опитите за тяхното реализиране .

Разкрити са също някои „невидими”, „задкулисни” средства и механизми на влияния, на убеждаване и въздействия, посочена е ролята на осъществяваните контакти с чужди представители, на активизирането на различни лобита и пр., с които се сблъсква дейността на политически ангажираните български дейци през посоченото време.

Сред основните изводи в изследването е констатацията, че причината за неуспеха на предприетите български политически проекти, освен липсата на съответни структури, разнообразни контакти с актуалните фактори, липсата на достатъчни материални ресурси и пр., е най-вече обстоятелството, че българите в периода до Кримската война не са били пряк обект на покровителство от страна на Русия; че българският политически въпрос все още няма самостоятелно място в руската политика по Източния въпрос. Оттук и последствието, че след Одринския мир (1829 г.) и в започващата ера на Танзимата (на реформите) в Османската империя, настъпва обрат в търсенето на съюзник за осъществяване на националните тежнения на българите за политическо обособяване и самоуправление. Най-ярък израз на тази тенденция стават акциите на Н. Бозвели и Ил. Макариополски през 1844-1845 г.

Положителна страна в изследването са и очертаните допълнителни насоки и възможности, които ще помогнат изследванията по тази проблематика в бъдеще да се разширяват и обогатяват с нови източници.

Дисертантката показва отлично познаване на специалната литература по темата, както и на документалната база, свързана с разглежданата проблематика. Характерен белег на нейния изследователски „почерк” е прецизното, задълбочено вникване в темата, както и уменията ѝ да привлича допълнителни източници и да „изтискава” от тях необходимата за целите на изследването полезна информация. Наред с това тя обръща специално внимание на личностите (на тяхното среда, на професионалното им израстване, психологически особености и т.н.), активно участващи в събитията и процесите, за които става реч. Прави впечатление, че в изложението си, при даване на оценки и вземане на позиции, при изразяване на критика или несъгласие с някои становища, В. Рачева е внимателна и премерена, отчитайки сложността на разглежданите въпроси и все още недостатъчната документална основа за тяхното задоволително решаване. Нейната професионална ерудиция се извява не само при интерпретацията на някой конкретен, вътрешен български проблем, но и в плодотворните ѝ усилия да обяснява и тълкува разглежданите казуси в много по-широк контекст (отчитайки състоянието и развитието на Османската империя, на съседните балкански страни, ролята на руската политика към Балканите, на полската емиграция в Цариград и пр.). И това е, струва ми се, една от най-отличителните черти в нейната изследователска работа. При което ясно проличава задълбоченото ѝ познаване на историята на други страни, имащи едно или друго отношение към съдбата на българите през оная епоха.

Прочее рецензираната дисертация е добре замислено и успешно реализирано многоаспектно проучване (с отчитане на множество събития, процеси, ситуации, личности,

интереси и т.н.), което допринася за по-цялостното и задълбочено „осветляване” от различни страни на обсъжданите въпроси и теми. Този дисертационен труд (както и обнародваните други проучвания на В. Рачева), свидетелстват убедително, че тя умее да поставя и да разработва значими теми от историята на Българското възраждане и разкриват възможностите ѝ на историк-изследовател с надеждни перспективи в научното поприще. Ето защо естествено е преценката за този труд да бъде утвърдителна и насърчителна. Според мен той покрива всички изисквания за получаване на образователната и научна степен „доктор” и ще получи положителното ми гласуване в научното жури.

Като изразявам одобрението си към представената дисертация, бих желал да направя и някои бележки и препоръки. Струва ми се, че в хубавия стремеж за изчерпателност, за многостранно обследване на разискваните въпроси, се е получило на места претовареност от фактологически подробности, от описание на събития и факти, които, все пак не са сърцевината на проблема, а трябва да подпомогнат неговото обосновано изясняване (такива случаи има при проследяване хода на руско-турските войни и другаде). А така се идва и до някои повторения на случки, данни и пр. (Съвсем излишно е например в три последователни страници (79-81) да се повторят биографичните дати на ген. Милорадович). Дали това „разточителство” няма да разведни до известна степен концентрацията върху основната изследователска цел, да наруши баланса, пропорциите на повествованието?

Не съвсем разбираеми за мен са и твърдения, като това за „имперското (?) ...самосъзнание” на Софроний Врачански (с. 68). А тъй като разглежданата в дисертацията проблематика не е съвсем нова за историографията, може би е добре на места да се разкрие по-обстойно направеното досега по съответната тема.

След като основателно се идва до извода, че българският въпрос няма самостоятелно място в руската политика към Балканите и Османската империя до Кримската война, то би следвало да се постави по-ясно, по-отчетливо и въпросът защо това е така, кои са причините? – макар отговорите на този въпрос да се оставят и в бъдеще време. И защо този въпрос не е поставян и разискван досега в историографията?

Мисля, че към библиографията биха могли да се прибавят още няколко заглавия, които имат връзка с изследваната проблематика (напр. публикации на проф. Петко Ст. Петков за Велчовата завера от 1835 г. и нейните първи ръководители; също така няколко кратки (поради характера на изданието) статии в т. I – „Националноосвободителни движения XV-XIX век” от поредицата за Първия международен конгрес по българистика, С., 1982 и др. Известна пестеливост може да се постигне и в библиографските описания, като се избегнат някои повтарящи се данни.

Ще завърша рецензията си с мисълта, с която я започнах: че В. Рачева е сред изградените и продуктивни изследователи-историци от по-младото поколение (имаща и не малък преподавателски опит), които дават вече определен принос за по-детайлното и многоаспектно проучване на Българското възраждане. Едно от доказателствата за това е и обсъжданата тук дисертация. Затова ще гласувам с убеденост на Ваня Николова Рачева да бъде присъдена образователната и научна степен „доктор” за труда ѝ „Покровителство, автономия, суверенитет – политическата култура на възрожденския елит от първата половина на XIX век.”

12 февруари 2017 г.

Проф. д.и.н. Николай Жечев